

KABANATA 10

Panahon ng Ikatlong Republika

KALIGIRANG KASAYSAYAN

Makaraan ang sampung taong pagkakasailalim ng Pilipinas sa Batas Militar at sa tinatamang bahagyang pagbabago sa kalakarang buhay ng mga Pilipino na nag simula sa panahon ng Bagong Lipunan, muling inalis ang bansa sa ilalim ng nasabing batas noong ika-2 ng Enero, 1981.

Ang pagkakaalis ng bansa sa ilalim ng Batas Militar ay isang pagbabago sa tingin ng mga naglilingkod sa pamahalaan, Sa kanilang pananaw, ang Pilipinas noon ay isa na naming bagong bansa, kaya't ito'y tinatawag ng dating Pangulong Marcos na "Ang Bagong Repulikang Pilipinas."

Isa naming mananalaysay ang nagsabi na ito ang panahon ng ikatlong Republika. Ang unang republikang kaniyang isinasaalang-alang ay ang republikang Pilipinas sa panahon ni Emilio Aguinaldo; ang ikalawa ay ang paglaya natin sa ilalim ng pamahalaang Amerikano; at itong ikatlo, dahil mula na naman saw nagging Malaya ang bansa dahil sa pagkakaalis nila sa ilalim ng Batas Militar.

Ngunit nang panahong ito, di-mapasusubaliang maraming mamamayan ang tumututol at nagpupuyos ang kalooban dahil sa patuloy na paghihirap ng bansa at di-pagdama sa tunay na kalayaan. Lalo pang nag-alab ang gamitong damdamin nang patayin noong Agosto 21, 1983 ang dating Senador ng bansa na si Benigno Aquino, Jr., ang idolo ng masang Pilipino na matagal na nilang mithing maging pangulo ng bansa.

Sa pagpapatuloy ng ganitong kalagayan nang panahong ito, masasabing Malaki ang nagging pagbabago sa ating panitikan. Maraming mga manunulat ang nangagsisulat ng mga paksang nadarama sa buhay tulad ng pakikisama, paggawa, pagdadalamhati, kahirapan, pulitika, at imperyalismo.

Masasabing maningning pa rin ang Panitikang Filipino nang panahong ito.

ANG PANULAANG TAGALOG SA PANAHO NG IKATLONG REPUBLIKA

Ang mga tula sa panahon ng ikatlong Republika ay may pagkaromantiko at rebolusyonaryo. Lantaran kung ito'y tumaligsa sa mga nagaganap noon sa ating pamahalaan. Ang hinaing ng mga mamamayan ay nakatambad sa wikang maapoy, marahas, makulay, at tila mapagtungayaw. Tunghayan natin ang ilan sa mga tula nang panahong ito:

UOD

ni Rodolfo S. Salandanan

Isang subong kanin sa Lipaking palad,
Ang tinitingnan ng matang malungkot,
“Sang kimis na awa na magiging lunas
Sa nanghapding tiyan sa pamamaluktot.

... nahan, O, Bathala

... ang iyong kalinga!

‘Sang yayat na pisngi ang dinadalhan
Ng namuong luhang hindi masawata,
Mga labing mamad at itim na bagang
Ang naghihimagsik sa pagdaralita;

O, nahan ang tunay ...

Na batas ng buhay!

Isang pinggang tigib at saganang hapag
Ang buong ganang pinagsasaluhan
Ng mga nilikhang kungg saan nabuhay
At saan nanggaling ay hindi malaman,

O, Bayan kong sinta ...

Ikaw ba’y akin pa?

---Sanlaki --- --- Bisa, Bisa, Ventura --- (1983)

PILIPINAS, SAWI KONG BAYAN

ni Francisco ‘Soc’ Rodrigo

Pilipinas, sawi kong Bayan
Naging bihag ka ng dayuhan;
Kay-tagal mong nakipaglaban
Upang ang laya ay makamtan.

Alay mo ay dugo at luha
Sa altar ng iyong paglaya;
Nataboy ang mga banyaga,
At ngalan mo ay nagging dakila.

Ngunit ngayon, O Bayan kong kulang palad,
Anak mong darili ang sa iyo’y bumihag;
Ginapos ka, tinakot ka at hinamak,
Sa lupa mong sarili, dangal mo’t laya ay umiiyak.

Bayan, Kumilos ka! Ang kalayaan ay ipaglaban!

O Pilipinas, dahil sa iyo, kami'y laban
hanggang kamatayan

--- Malaya: Editorial / Opinion (January 3, 1986)

ANG AWITING FILIPINO SA PANAHOON NG IKATLONG REPUBLIKA

Mga paksang madarama sa buhay ang nilalaman ng mga awiting Filipino nang panahong ito. Ang kalungkutan o pagdadalamhati, kahirapan, paghahangad ng tunay na kalayaan, pag-ibig sa Diyos, sa bayan, at sa kapwa, ay ang mga damdamin ng mga awit.

Maraming kompositoe ang nalungkot ang paslangin si Ninoy Aquino, Jr. noong Agosto 21, 1983. Kabilang na rito sina Coritha, Eric, Freddie Aguilar, at iba pa.

Sina Coritha at Eric ay bumuo ng isang awiting pinamagatang "Laban Na" at unang inawit ito ni Coritha sa isinagawang National Unification Conference ng Oposisyon noong Marso, 1985. Inawit din ito sa idinaosna "Presidential Campaign Movement for Cory Aquino" upang magbigay inspirasyon sa kampanya sa pagpapabagsak sa Marcos Movement noong pebrero 5, 1986. Naritoang awit:

LABAN NA (ni Coritha at Eric)

I

Ang hangin ay humuhuni
May sinasabi
Tila maydaing
Ang lahi natin,
Mga alon sa dagat ay
May kinakampay
Ang hiniling, saan ka papanig
ha ... ha... ha... ha... ha...

II

Nangamba ka ba oh! Pedro
Na bka ika'y mahuli ng bomber
Magpakatatag at huwag dungisan
Ang kalayaang pinaglalaman
Laban na (4x)

At kung ika'y handang sumama
Naririto ang pagkakataon

Repeat II

Laban (12x)

Laban na (6x)

Muling binuhay naman ni Freddie Aguilar ang awiting “Bayan Ko” na sinulat naman nina Jose Corazon de Jesus at C. de Guzman noong panahon ngAmerikano. At dahil sa madamdaming nilalaman at pagiging popular nito, iminumungkahing tunghayan natin ang awit.

BAYAN KO

Ang bayan kong Pilipinas

Lupain ng ginto’t bulaklak

Pag-ibig na sa kaniyang palad

Nag-alay ng ganda’t dilag

At sa kaniyang yumi at ganda

Dayuhan ay nahalina

Bayan ko,binihag ka

Nasadlak sa dusa.

--korus—

Ibon mang may layang lumipad

Kulungin mo at umiiyak

Bayan pa kayang sakdal dilag

Ang di-magnasang makaalpas?

Pilipinas kong minumutya

Pugad ng luha at dalita

Aking adhika

Makita kang sakdal laya

Kay-sarap mabuhay sa sariling bayan
Kung walang alipin at may kalayaan
Ang baying sinisiil, bukas ay babangondin
Ang silanga'y pupula sa timyas ng paglaya

(ulitin ang korus)

Bukod sa pagbuhay ni Freddie Aguilar sa awiting "Bayan Ko", lumikha rin siya ng awiting pinamagatan niyang "Pilipino". Narito ang awit.

PILIPINO

Pilipinas, Pilipinas
Ano ang nangyari sa anak mo't
ika'y iniwanan?
Nasilaw sa ganda at ayos ng
mga dayuhan
Kahit nagdurusa minan man ay
Di nagbago
Ika'y nanatiling tapat sa mga anak mo,
Pilipinas,
Pilipino, Pilipino
Oras na upang harapin moa ng katotohanan
Na ikaw ay binulag at niloko ng mga dayuhan
Ikaw ay magbago, harrapin ang
sariling bayan
Bigayn mo naman ng daana ng
sariling atin
Pilipino.

Harapin mo ang bayan

Harapin mo, Pilipino

ANG PELIKULANG FILIPINO SA PANAHOON NG IKATLONG REPUBLIKA

Nagpatuloy pa rinang pagdiriwang ng taunang Pista ng mga Pelikulang Filipino nang panahong ito.

Lalong di napigil ang pagkagiliw ng mga tao sa mga pelikulang nahihinggil sa sex. Kaya naman sinasamantala ng mga ganitong uri kahit na ito’y nakapagpapababa sa moralidad ng mga Pilipino.

ANG MGA PAHAYAGAN, KOMIKS, MAGASIN, AT IBA PANG BABASAHIN

Tila pulitikang biglang nahati sa dalawang partido ang mga pahayagan nang panahon ng ikatlong Republika. May mga pahayagang binansagang mga “crony newspapers”ng marami nating mga kababayan dahil sa mga di-makatotohanang pahayag na taliwas sa mga tunay na nagaganap sa ating kapaligiran. Kabilang sa mga ito ay ang *Bulletin Today*, *Peoples Journal*, at *Peoples tonight*.

Ang mga pahayagang tinangkilik naman ng marami at pinaniniwalaang nagpapahayag ng mga totoong pangyayari ay ang *Forum*, *Daily Inquirer*, *Manila Times*, at *Malaya*.

Patuloy pa ring tinangkilik ng maraming kabataang Pilipino ang mga komiks at magasin, Bulaklak, Liwayway, Extra Hot, Jingle Sensation, Lovelife, Extra, Aliwan, hiwaga, Holiday, at marami pang iba.

ANG TIMPALAK-PALANCA SA PANAHOON NG IKATLONG REPUBLIKA

Ang Don Carlos Palanca Memorial Awards for Literature, pinakaprestihiyosong gawad pampanitikan ng bansa ay nagpatuloy pa rin sap ag bibigay –gangingpala taun-taon sa larangan ng pagsulat ng pinakamahusay na tula, maikling kwento, sanaysay, at iisahin o sa mga larangang nabanggit simula noong 1981 hanggan 1985 ay ang mga sumusunod:

Tula

1981 – “*Taga Sa Bato*” -- isang matalinghagang tulang isinulat ni Romulo A. Sandoval na gumagamit ng sagisag na “Victor Buenviaje”.

1982 – “*Odyssey Ng Siglo*” -- isang madamdaming tula ni Cresenciano C. Marquez, Jr. na ikinubli ang tunay na pangalan sa sagisag na “Eva A. Dan.”

1983 – “*Sa Panahon Ng Ligalig*” -- ni Jose F. Lacaba na gumagamit ng sagisag na “Bernardo Makiling.”

1984 -- “*Bakasyonista*” – ni Tomas F. Agulto na kumubli sa sagisag na “Sarheto J. de la cruz.”

1985 – “*Punta Blangko*” – ni Mike L. Bigornia, sa sagisag na “Haraya Negra”

Maikling Kwento

1981 – “*Di Mo Masilip Ang Langit*” – ni Benjamin P. Pascual, sa sagisag na “Radamen”

1982 – “*Tatlong Kwento Ng Buhay ni Juan Candelabra*” – Sinulat ni Lualhati Bautista de la Cruz, sa sagisag na “Joy Marcela”

1983 – “*Pinagdugtong-dugtong Na Hininga Mula Sa Iskinitang Pinagpiyestahan ng mga Bangaw*” – akda ni Agapito M. Lugay na nagtago sa sagisag na “Peping de la Cruz.”

1984 – “*Sa Kaduwagan Ng Pilikmata*” – Fidel D. Rillo, Jr. sa sagisag na “Virginia Rivera”

1985 – “*Unang Binyag*” – ni Ernie Yng sa sagisag na “Homer”

Sanaysay

1981 – “*Sa Sariling Panunuri Pampanitikan; mga hamon at Panangutan*”_sinulat ni Pedro L. Ricarte, na gumamit ng sagisag na “Priscilla R. Moreno.”

1982 – “*Isang Liham Sa Baul Ng Manunulat*” – ni Fanny A. Garcia, sa sagisag na “Simone”

1983 – “*Ang Kontemporaryong Nobelang Tagalog*” – ni Rosario Torres Yu, sa sagisag na “J. de la Cruz”

1984 – “*Mga Tinik Sa Dambuhalang Bato*” – ni Lilia Q. Santiago sa sagisag na “Abante Altamonte.”

1985 – Walang nagkamit ng unang gantimpla sa larangan ng sanaysay noong taong ito. Subalit isang espesyal na gantimpala ang natanggap ni Fidel Rillo Jr. sa kaniyang sanaysay na nasusulat sa Tagalog at may pamagat sa Ingles na “Now For The Fun of the Flowing Gutter.” Ang sagisag na ginamit ditto ng may akda ay “Don Miguel del Vino.”

Ang mga sumusunod ay sipi ng mga *maikling Kuwento* na nagkamit ng unang gantimpala sa Timpalak-Palanca noong 1981-1985.

DI MO MASILIP ANG LANGIT

ni Ramaden (Benjamin Pascual)

Waswas ko ‘yong dumalaw sa ‘kin, pare. Dinalahan nga ‘ko ng ‘sang kahang yosi. Kumha ka, pare. Huwag mo lang ipatatanaw ang бага sa Labas. Yung bagong trasti natin ayaw ng me naninigarilyo sa ganitong oras ng gabi. Magaalas-nuwebe na siguro, o baka lampas na dito sa oblo pare, kailangang hulaan mo lang ang oras walang me relo rito.

At di ka dapat nag relo rito, pare. Makakatuwaan lang ng mga trasti. Aarburin lang sayo. Pag di mo naman ibinigay wala kang dalaw- ang ibig kng sabihin , hihigpitan ka sa dalaw mo- at pagiinitan kapa. Bago ka lang dito, pare. ‘Yan ang unang matututuhan mo rito sa ob-lo pagtagal-tagal mo.

Umiyak kanina ang waswas ko, pare. Isa ka lang sabi ko. Ito ang kapalaran natin, eh. Naawa siguro sakin. Matagal ng ito ang haybol ko at bibilang pa ng maraming taon na ito ang haybol ko. Sabi ko naman, ayaw ka ba no’n kontreto ang bahay ko, at ginuguwardyahan pa ng les-pu? Nagpapatawa lang ako, Pre, pero lungkot din ako. Sabik na ‘ko sa laya, pare. Naaawa rin ako sa waswas ko na di alam kung pa’no talaga nabubuhay ngayong narito ‘ko sa ob-lo.

Pare, sindihan mo ‘yan. Huwag mo lang ipatanaw ang бага sa labas. Takpan mo ng lukong ng palad mo.

Ano’ng kaso ko, pare? Arson , pare. Ha-ha! Isang ospital ang sinunog ko - o pinagtangkaang sunugin. Dahil hindi nasunog na lahat, pare. Tersiya partre lang ng bilding ang kinain ng apoy.

Hindi ka siguro maniniwala, pare, kami ang gumawa ng ospital na ‘yon. Sa Quezon City ‘yon, pare, ‘yong pribadong ospital na ari ng magkapatid na mestisong Intsik, Lim ang apelyido. Ang ibig kong sabihin, pare, isa ako sa mga peon na nagtayo no’n. kantero ‘ko, pare – ‘yon bang tagapaghalo ng semento.

Nang magawa naming ‘yon , pare, para ‘kong pintor na nakagawa ng obra maestro. Gano’n pala ang maramdaman mo pag nakagawa ka, pagnaka buo ka, ng isang magandang bagay. ‘Yon lang kasi ang magandang bagay na nagawa ko sa buong buhay ko. Alam ko, ang arkitekto ang pagplano no’n, pero, pare, isa ‘ko sa mga gumawa no’n, masasabi ko rin na ako. Pa’no mo maitatayo ang isang bilding, pare, kung wala kang tagahalo ng semento? Di mo ‘yon maitatayo sa pamamagitan ng lapis at papel lang.

Nang mayari naming ‘yon, pare, di ko pagsawaang tignan. Paulit-ulit kong minamasdan. Lalagay ako sa malayo, sa harapan, at hahagurin ko ng tingin. Para bang isang magandang babae, pare, na maya’t maya’y gusto mong ukulan ng humahanga at magmamalaking tingin dahil alam mong mga kamay mo ang katulong na gumawa at bumuo.

At ito ang pinagtangkaan kong sunugin, pare! Ha-ha!

Sasabihin ko sa’yo kung bakit. Uumpisahan ko sa simula.

Mahigpit na ‘sang taon naming ginawa nag ospital na ‘yon, pare. Nang mayari ang pundasyon, marami sa mga kasama ko do’n na natutulog. Alam mo na para makatipid sa pasahe. Nang malaon, sinabi ko ke Luding –Luding ang pangalan ng waswas ko, pare – na do’n na rin

ako matutulog. Kasi, kahit na sa Quezon City rin kami nakatira e malayo an gamin sa ginagawang bilding. Kailangang magdalawang sakay ka sa bus at dyip. Pumayag naman si Luding.

“Sige,” sabi lang ng waswas ko. “Nang makatipid tayo nang konti sa gastos.”

Kasi, pare, minimum no’n e disiotso, hustong-husto lang sa pagkain at pangangailanagn naming mag –asawa.

Sasabihin ko muna sa’yo kung sa’n kami nakatira no’n, pare. Ang haybol naming no’n e hindi talagang bahay kundi isang maliit na kubo--- mas tama sigurong tawaging barungbarong ‘yon dahil mas marami ang yero—na unit-unti naming itinayo sa isang bakante ngang loteng ‘yon na di na sakop ng lupa ng subdibisyon, na kaibigan naman ang inhinyerong pinsan ng waswas ko. Ang ibig ko lang sabihin dito, pare, legal naman ang pagkakatira naming sa subdibisyon, hindi kami talagang iskuwater na basta na lang nagtatayo ng bahay sa lupa ng me lupa. Sabihing nakikita pero iskuwater.

Ang hirap ng lagay namin do’n, pare. Para kaming etat. Parang etat sa tabi ng ‘sang basong gatas. Bakit e medyo maaskad ang kara ko. Kung tingnan ako ng mayayamang taga-subdibisyon e para bang sa anumang sandali’y lolooan ko ang malalaki at magagandanilang bahay sa subdibisyon at ibig nilang kami’y umalis!

Hirap kami ro’n pare. Ang layo ng iniigiban ko ng tubig. Wala pang ilaw. Ayaw kaming pakabitin sa koryente sa subdibisyon. Ang ibig nga nila’y umalis kami ro’n.

Sa tinayong bilding na nga ‘ko natutulog at umuuwi lang kung sabado ng hapon. Me kasama naman sa bahay ang waswas ko, ang kanyang ina na nakapisan na sa’min mula pa lang nang kami’y ikasal. Kung gabi, masayakami sa ginagawang bilding. Me magpapabili ng kuwatro-kantos at pararaanin naming ang mga oras sa kantahan at kuwentuhan. O gagalain namin ang buong bilding na kung бага sa tao e kalansay pa lang. ang pasikut-sikot ng bilding e alam na alam namin, pare, na parang guhit n gaming palad.

Nang matapos na ang bilding—nang tapos na tapos na, ang ibig kong sabihin, at me mga doctor na at tumatanggap na ng pasyente--- siya namang pagbubuntis ng waswas ko. ‘Yon ang una naming anak, pare. Wala pa kaming ‘sang taong kasal nang umpisahan naming gawin ang ospital.

“Hanggang maaga’y magplano tayo,” sabi ko waswas koi sang gabi, at sinabi ko sa kanya na mabuti’y siguro’y sa ospital na itinayo naming siya manganak.

“Mahl do’n,” sabi ng waswas ko. “Mayayaman lang ang nanganganak at nagpapagamot do’n.”

“Me pri ward do’n,” sabi ko naman.

“Hindi ko alam,” sabi niya.

“Alam ko,” sabi ko. “Kami ang gumawa no’n, di ba? Gamot at pagkain lang ang babayaran mo sa pri ward do’n at magbibigay ka lang ng konting donasyon.”

“Meron ka bang alam na ibang ospital na maari mong panganakan?” sabi ko.

Tumingin lang sakin ang waswas ko at hindi sumagot. Alam niya na ang pinakamalapit na ospital sa ‘min e ang ospital na ginagawa namin. Me ilang ospital naman na me pri ward din, pero iyo’y malayo na sa ‘min o nasa Maynila na.

Wala pa ‘kong nasasabi sa’yo tungkol sa waswas ko. Mabait siya, pare. Siya ‘yong kung sisigawan mo’y tatalungko lang sa isang sulok. Sunod-sunuran sa gusto ko, pare. Maganda pa. nakita mo naman sa bisitors rum kanina. Me mukha naman, sib a? Tayung –tayo pa’ng suso, di ba?

Pagkatapos naming mag-usap ng waswas ko kung sa’n siya manganganak, isang araw na mapagawi ako sa ospital na ginagawa e nagtuloy ako sa loob. Wala naman akong ipagagamot. Gusto ko lang mag-ususo. Ginala ko uli ang palibot, sinundan ng tingin ang nagsasalimbayang mga nars at doctor. Pare, gusto kong sabihin sa lahat ng tao ro’n na isa ako sa mga gumawa n’on.

Sa madaling salita’y lumaki ang tiyan ng waswas ko. Nang walong buwan na ang kanyang kabuntisan e pinag-usapan uli nammin ang kanyang panganganak. Para kaming nagdidril kung ano ang dapat gawin kung magkakasunog. Sabagay, kailangan ‘yon. Malayo ang subdibisyong aming iniiskuwatan sa kalsada ng daanan ng mga sasakyan. Kaya halos lahat ng taga- subdibisyon e me kotse.

“Pa’no kung dumating ang oras ng pangnganganak mo nanf wala ako rito sa bahay?” sabi ko ke Luding. Mangyayari kang ‘yon, pare, sa araw na nasa trabaho ako. Me ginagawa kaming bahay no’n sa Pasay.

“Lalakad ako hanggang sa abangan ng sasakyan at tatawag ng dyip o taksi at magpapahatid sa ospital,” sabi ng waswas ko.

“Makaya mo kayang lumakad hanggang sa kalsada?” tanong ko.

“Kakayanin ko,” sabi niya.

“Pa’no kung di mo makaya?” sabi ko, Pa’no kung mapanganak ka sa daan?”

Bahala na, “sabi niya.

“Sana’y narito ‘ko pag manganganak ka na,” sabi ko.

Tumawa ang waswas ko at ang sabi, “Di gano’n din ‘yon. Maglalakad din ako hanggang sa abangan ng sasakyan.”

“Iba ‘yong narito ‘ko,” sabi ko.

“Sabagay,” sabi niya.

“Sana’y sa gabi ka manganak,” sabi ko. Huwag namang hatinggabi o madaling araw. Baka mahirapan tayong makakita ng taksing maghahatid sa ‘tin sa ospital.”

Naging problema sa ‘kin ang panganganak ng waswas ko. Unang anak ko ‘yon, pare, unang pagkakataon na magiging tatay ako. maiintindihan mo naman siguro kung bakit gano’n na

lang ang paghahangad kong malagay sa ayos ang panganganak niya, huwag malagay sa panganib an gaming magiging anak.

Pare, halos gabi-gabi'y pinag-uusapan naming kung ano ang ipapangalan sa 'ming magiging anak. Ang waswas ko'y mahilig sa mga pangalang Amer'kano at gusto niya ang mga pangalang Micheal at Leonard at Robert, Elizabeth at Jocelyn at Rhoda. Ang gusto ko nama'y Lualhati, kung babae ang bata, at, Joselito kung lalaki. Me kapatid kasi akong namatay na Jose ang pangalan at ikinablit ko ang Lito dahil 'yon ang gusto kong maging palayaw niya. Paborito ko kasing artista si Lito Lapid, pare. Gaya ng sinabi ko na, sunud-sunuran sa 'kin ang waswas ko at nagkasundo kami sa mga pangalang gusto ko.

Me isa pang dahilan kung bakit ayokong malagay sa panganib ang buhay n gaming magiging anak, pare. Gustong-gusto ng waswas ko kanyang pagbubuntis. Ang ibig sabihin nito, pare, gustong-gusto niyang maging ina. Napapakiramdaman ko iyon sa 'ming mga pag-uusap tungkol sa batang isisilang, kung nagsasabi siya ng mga pangalang Amer'kano na ibig niya para sa bata, kung pinag-uusapan naming kung sa'n pag-aaralin ang bata. Likas lang siguro 'ypn sa bawat babae. Bawat babae'y gusto maging ina. At ayokong mabigo siya. Gusto kung Makita niya ang batang 'yon na laman ng kanyang tiyan, mayakap niya, maipaghele. Ayuko maging sentimental, pare. Ang gusto ko sa waswas ko'y natural din sa mga lalaki, di ba?

Nobyembre manganganak ang waswas ko at alam ko kung papasok na ang buwang ito. Matatapos pa lang ang Oktubre, namumulaklak na ang talahib. Marami ng damong 'to sa iniiskuwatan naming ni Luding. Me mga bakante pang lote, sa makapasok sa subdibisyon, na malayang tinutubuan ang talahib na ang mga himaymay ng putting bulaklak, sa ihip ng hangin, o nagliliparan sa kalsada. Naging palatandaan ko ang bulaklak ng talahib sa pagpasok ng Nobyembre at sa panganganak ng waswas ko.

Pumasok ang Nobyembre, nakaipon na 'ko ng sandaang piso. Sa gaya kong nagkakantero lang, pare, hindi madaling mag ipon ng sandaang piso na ilalabas mo sa mga gastusin sa bahay. Kinakailangang awasin ko 'yon, nang unit-unti, sa gastos ko sa pagkain sa tanghali, sa paghinto muna sa paninigarilyo, sa hindi muna pagtoma. Pare, kung minsang nagpupunta sa mga birhaws o putahan ang mga kasama ko pero nagtitiis akong maiwan sa ginagawang bilding. Tinipid kong talaga nang husto ang sarili ko, pare.

Ang sandaang pisong 'yon e inilaan ko sa biglang pagkakagastusan, gaya ng ibabayad sa taksi kung dadalhin na sa ospital si Luding, o bayad sa ospital. Kasi nga'y me pagbabayaran ka rin sa ospital kahit na sa pri ward.

Nasa trabaho 'ko, pare. Nang magdamdam ang waswas ko. Umaga no'n. ang mga pangyayari'y hindi ko nakita. Ikinuwento na lang sa 'kin ng waswas ko kinagabihang puntahan ko siya sa ospital.

Ganito 'yon pare. Isang oras pagkaalis ko ng bahay, sumakit ang tiyan ng waswas ko— talagang oras na ng panganganak niya, naramdaman niya. Hindi niya 'ko matawagan sa telepono — syempre, walang telepono sa bahay na ginagawa naming. Hindi naman daw niya mautusan ang nanay niya na puntahan ako at pasabihan. Medyo engot ang matanda, pare, aanga-anga at mahina pa ang tenga. Sinabi na lang niya sa nanay niya na pumerme sa bahay at pupunta na siyang mag-isa sa ospital. Lalakad siya hanggang sa kalsada, gaya ng usapan naming, at sasakay sad yip o

taksi at magpapahatid sa ospital. Me pantaksi siya. Lagi siyang may nakahandang pantaksi na ibinigay ko sa kanya mula sa sandaan na naipon ko.

Nang naglalakad na ang waswas ko sa mga kalye ng subdibisyon, pasiorkat sa abangan ng sasakyan, bigla raw humilab ang kanyang tiyan at hindi siya makalakad. Napilitan siyang lumapit sa isang malaking bahay do'n sa ari ngisang taga-BIR na ang pangala'y Mr. Cajucom, na me kotse, at kumatok siya ng kumatok at tumatawag sa geyt, ang lumabas, pare, 'yong asawa ng Mr. Cajucom na ito at tinanong siya kung bakit. Sabi ng waswas ko'y manganganak na siya at kung maaari'y makikiangkas siya sa kotse at padadaan sa ospital.

"Kumakain pa, e," sabi raw ni Mrs. Cajucom.

Biruin mo 'yon pare? Kumakain pa raw! Pare, kung ako'ng me kotse at me magsasabi sa 'kin na ang kapit bahay ko'y manganganak, maski na 'ko nasa ibabaw ng waswas ko'y babangon ako at uunahin kong asistahan 'yong manganganak. Pero pare, kumakain pa raw! Hindi man lang pumasok sa sinabi ro'n sa asawa na ang waswas ko'y nasa labas at parang asong naghahanap ng mapapanganakan!

"Manganganak na 'ata 'ko, misis," sabi raw ng waswas ko, "Baka di na 'ko umabot sa ospital."

Buti na lang at lumabas si Mr. Cajucom at nakita ang waswas ko. Naawa naman siguro—o baka naisip na kargo de-konsensya niya kung mamamatay ang waswas ko sa labas ng kanilang geyt-- iniiwan ni Mr. Cajucom ang pagkain at agad daw nagbihis, pinasakay sa kotse ang waswas ko at isinugod sa ospital. Ang totoo, pare e nag- oopisina ang Mr. Cajucom na ito. Hindi naman niya kailangang ihatid sa ospital ang waswas ko. Kailangang lang idaan niya sa ospital sa pagpasok niya sa opisina.

Eto ang masakit, pare. Pare. Pare, kung sa'yo nangyari 'to e baka nakapatay ka ng tao.

Sasabihin ko muna sa'yo kung anong kotse meron ang Mr. Cajucom na 'to oare. Mustang 'yon, pare, erkondisyon, at bago. Malalaman mo naman kung bago ang kotse dahil sa plaka, di ba? Ang gara, pare, kulay murang berde. Nakikita ko ang kotseng 'yon pag gumagala si Mr. Cajucom sa loob ng subdibisyon. Pare, kahit sa layong 'sang kilometro, masasabi mo ang me ari no'n hindi basta-batang tao. Matik, ibig kong sabihin. Eto na pare. Nang dumating sila sa ospital, sabi ng waswas ko sa ospital na ginawa naming, pare—salubungan daw sa kanila ang mga nars at attendant. Akala siguro, pare, misis ni Mr. Cajucom ang waswas ko!

Bumama raw ng kotse ang waswas ko, sapo ang parang babagsak nang tiyan at sabi raw ke Mr. Cajucom: "Salamat ho, Mr. Cajucom," at no'n siguro nalaman ng mga sumalubong na ang waswas ko'y nakisakay lang sa kotse. Pagkatapos, sabi raw ng waswas ko sa mga nars, nang umalis na ang kotse: "Sa pri ward lang ako."

Pare, isa-isa raw tumalikod ang mga nars at *attendant*. May natira namang isang nars, na sabi raw ng waswas ko: "Titingnan ko ho kung may bakante. Maghintay muna kayo ro'n.

Maghintay raw muna, pare. Namimilit na ang waswas ko sa sakit ng tiyan, maghintay raw muna!

Naupo ang waswas ko sa lobi at naghintay. At nakalimutan na siya, pare. Sinabi kong nakalimutan pero ang dapt 'atang sinabi ko'y hindi inintindi. Dahil beinte minutos pa ang nakaraan, sabi ng waswas ko, e hindi parin sumusipot ang nars na nagsabi sa kanya na maghintay ro'n.

Malungkot, pare. Do'n na napanganak ang waswas ko, at nang pagkaguluhan siyang mga nars at doctor at isakay sa wiltser at isugod sa elebeytor para dalhin sa emerdiyensi rum, huli na. patay na ang bata. Marami silang sinabing dahilan sa pagkamatay ng bata. Bopol ako sa Ingles na sinabi nila na siyang dahilan dawn g pagkamatay ng bata. Pero ang waswas ko parin ang pinaniwalaan ko. Sabi ng waswas ko namatay ang anak naming dahil bumagsak sa semento. Simpleng dahilan pare. Bumagsak sa semento kaya namatay.

Pare, mamamatay ba ang batang 'yon kung halimbawang ang aswa ng waswas ko'y si Mr. Cajucom? Kung halimbawang kami ang me-ari ng mustang?

At nangyari 'yon, pare, sa ospital na ang mga kamay ko ang katulong sa gumawa! Masakit, pare!

Nang gabing 'yon, sa pri ward-- at me bakante naman pala sa pri ward, pare—iyak nang iyak ang waswas ko. Gusto raw niyang maghabol. Hindi raw niya mapapayagang namatay nang gano'n lang an gaming anak. Sabi ko'y anong magagawa namin? Mapapalabas ba naming kasalanan ng ospital kung nanganak siya sa paghihintay sa lobi? Pinaghintay naman siya, di ba? Mapapatunayan ba naming pinabayaan siya ng ospital? Pinaghintay naman siya di ba? At ang ospital e makakukuha ng mahuhusay na abugado, kami'y wala. Inalo ko na lang ang waswas ko pare. Nagtawa pa 'ko. Sabi ko'y gagawa uli lami ng beybi. Gagabi-gabihin naming, sabi ko. Pero ngitngit na ngitngit ako, pare. Iyak naman ng iyak ang aswa ko. Kawawa naman daw an gaming anak.

Babae ang bata, pare.

Ito pa ang isa na talaga namang nakakaasar, pare. Kinabukasan ng gabing 'yon sumugod ako sa ospital, kinuha ko ang patay na bata at ibinurol sa 'ming bahay. Kinabukasa'y nagbalik ako para ilabas naman ang waswas ko. Ayaw ni Luding na magtagal do'n, pare, at maiinitinduhan mo sigurokung bakit. Isa pa'y inaalala niya na baka lumaki ang gaming babayaran. At gano'n nga ang nangyari, pare. Nang pinaghahanda ko na ang waswas ko sa paglabas, sinabi sa kin ng isang nars na pumunta raw muna ako sa kahero at bayaran ko ang dapat kong bayaran. Nagpunta naman ako, pare, ang pinababayaran sa 'kin sa ospital, gamut daw at sa pagkain at sa kuwerto, e dos siyentos beinte! Para ke pa naging pri ward 'to kung magbabayad din ako ng ganito kalaki? Halos naisigaw ko sa kahero. Hindi ngayo't pri ward ang tinigilan ng asawa mo e pri nangang lahat! Sabi naman ng kahero. Pare, gusto ko nang mandagok!

Ang dala kong pera'y sisenta pesos—ang beinte pesos ng sandaan ko'y ibinigay ko nga ke Luding at ang iba'y di ko na matandaan kung pa'nonagasta. Ibinayad ko 'yon s kahero at nangako ako—pumirma ako sa primisori note a'ata ang tawag do'n – na bukase babayaran ko ang kakulangan. Dahil nakamatay sila ng bta, pumayag narin ang ospital. Saka ko pa lang nailabas ang waswas ko.

Ayokong maawa sa sarili, pare. Hindi raw dapat sa tai 'yang naaawa sa sarili dahil pagnaawa sa sarili mo e maiinggit at mamumuhi ka naman sa iba, na hindi raw dapat. Pero nang gabing 'yong nakaburo ang anak ko at patulo nang patulo ng luha ang waswas ko egano' n ang nararamdaman ko. Pare, ni walang umiilaw sa patay na sanggol kundi dalawang kandila na inilagay naming ni Luding sa ulunan at paanan ng kabaong. Hindi naming magawang makikabit ng koryente sa pinakamalapit na bahay sa subdibisyon dahil baka kami tanggihan, at pumayag man ang bahay na 'yon e kelangan bumili kami ng kordon at iba pang gamit, nab aka hindi na kaya ng bulsa ko. Ang ibinayad naming sa ataul e inutang ko lang sa me ari ng bahay na aming ginagawa. Me mga kasama ako sa trabaho at kaibigan na nag abot sa'kin ng sampu, lima, dalawa, pero iniukol ko 'yon sa gagastusin pa sa libing at sa dapat kom pang bayran sa ospital. Awang-awa 'ko sa sarili, pare. Bale ba'y ni walang nagpunta sa bahay sa dalawang gabing pagkakaburo ng bata. Sabagay, mabuti na rin 'yon wala kanang iintindihing pakakapihan at aalukin ng biskwit, pero, pag me katabi kang malaking subdibisyon at isa man sa mga nakatira ro'n e hindi nakidalamhati sa 'yo kung me patay ka, makararamdam ka ng sakit ng loob. Maawa ka sa sarili mo.

Kinabukasan naming inilibing ang bata. Pumalya uli ako sa trabaho. Dalawang araw na 'kong pumapalya sa trabaho at ikatlo ang araw na 'yon.

Nang umuwi kami nang nmaggagabi na. pagkagaling sa libing, naupo ang waswas ko sa tabi ng bintana at tumingin sa labas. Ayaw magsalita. Parang walang nakikitang tumingin lang sa labas. Ayaw magsalita. Para kong mabubuwang, pare. Ang nanay niya'y ayaw ring magsalita at mahirap namang kausapin dahil medyo enot nga at mahina pa ang tenga. Lumabas ako, pare. Nagpunta ako sa daanan ng sasakyan na me tindahang nagbibili ng alak at pumasok ako at nagbuwal ng 'sang bilog.

No'n ko naisip na magpunta sa ospital. Hindi na malinaw ngayon sa isip ko kung bakit na nagpunta ako no'n sa ospital. Siguro'y senglot lang ako sa nainom kong marka-demonyo. Suguro'y no'n ko naisip ipakilala sa ospital na kahit na 'ko hirap sa buhay e me konti ako ng tinatawag na dignidad at nakakilala ako ng masama't mabuti at marunong akong magbayad ng utang ko—kahit sa kanila na pumatay sa sanggol ko. Ewan ko. Anu't- anuman, pare, nagpunta 'ko sa ospital. Binayaran ko ang utang ko. Ipinakilala kong marunong ako magbayad ng utang at nasiyahan ako na naipakilala ko sa ospital na gano'n nga ako. Nagdrama pa ko nang konti at sinira ko ang promisor note, sa harap ng kahero, nang ibigay niya 'yon sa 'kin nang nakabayad na 'ko.

Galing ako sa kahero, patungo na sa lalabasan ko, nang mapatingin ako sa palibot na gaya ng nakaugalian ko sa ospital na 'yon. Pare, siguro nga'y senglot ako. Ang tingin ko sa mga doctor at mga nars na nakikita ko'y nakatawang mga alamid na pumatay sa batang inilibing ko. Nabuwang na 'ko, pare. Naalala ko ang batang inilibing ko at ang waswas kong nakatulala sa bahay at ang pangyayaring sa mga susunod na araw e maaring wala na akming kakainin. Naramdaman kong gusto kong manira, pare. Gusto kong sirain, wasakin, ang bilding na 'yonna lagi kong ipinagmamalaking isa 'ko sa mga gumawa.

Pumanhik ako sa ikalawang palapag. Me isang silid do'n na no'ng ginagawa pa lang naming ang bilding e tinutulugan naming ng mga kasama ko peon. Ngayo'y pahingahan 'yon ng mga dalaw at ng nars at doctor na napagod sa trabaho. Pumasok ako ro'n at umihi sa sopa. Inihan ko rin ang telebisyon na para sa mga bisita. Ang gusto ko lang e magdumi, pare magdumi at

manira pero nang wala na 'kong maiihi, naisip ko namang magwasak. Nabuwang na nga 'ko, pare. Ibinuwal ko ang telebisyon. Pagkatapos, dumokot ako ng posporo at kiniskisan ko ang mga kurtina. Sinilaban ko rin ang mga magasing naro'n at ang apoy e idinuldol ko sa lahat ng bagay na maaring magdingas.

Naglagablab na ang silid nang lumabas ako. Isang attendant na lalaki ang nakakita sa 'kin. Nakita niya ang usok at apoy na lumalabas sa ilalim ng nakasarang pinto at nahulaan ang ginawa ko. Tumakbo ako. Hinabol niya 'ko at sa ibaba naabutan, pero malaki na ang apoy, pare. Nakapagpalipat-lipat na 'yon sa maraming silid.

Apat na attendant at guwardiya ang gumulpe sa 'kin, pare, bago ako ibinigay sa Les-pu. Pero tersiya parte nga ng ospital ang nasunog ko.

Yosi pa, pare? Nadadalhan pa 'ko ng yosi ng waswas ko. Ewan ko kong sa'n siya kumukuha ng binili nito. Naghahanap buhay daw siya kahit pa'no pero di ako nagtatanong kung anong hanap buhay 'yon. Wala siyang alam na trabaho, pare. Paris ko rin siyang bopol. Baka masasaktan lang ang loob ko kung malalaman ko kung anong hanap buhay 'yon. Kaya di ako nagtatanong.

Sige, pare, matulog na tayo. Mag-aalas-dyes na siguro. Dito sa ob-lo, pare, laluna sa gabi kailangang hulaan mo lang ang uras. Kasi nga'y wlang me relo ditto. Ni hindi mo rin masilip ang langit sa labas para mahulaan mo, sa ayus ng mga bituin, kung anong uras na nga. Wala kang masisislip ditto kundi pader at rehas. Ewan ko naman kung me langit sa labas. Hindi na ko bilib sa langit, pare. Matagal na 'kong kinalimutan ng Diyos.

SA KADUWAGAN NG PILIKMATA **Virginia Revira (Fidel D. Rillo, Jr.)**

Dugo ang nakita niyang lumatag sa langit at lupa. Sa munti't parihabang bintanang salamin, ganap na nilagom ng isa niyang paningin ang naka handusay na anino ng apat na katawang halos nilamon nan g dilim. Bahagya niyang pinihitang lente at camera (*Kailanagng mahuli ko ang liwanag bago tuluyang mawala!*) at binasa ng gatuldok na liwanag sa loob ng munting bintana ng kamera (Lekat na metrong 'to at ngayon pa naglukol!). mabilis niyang kinuha mula pa sa sukpit na bag ng isang flash, ikinabit sa kamera at muling sumilip sa munting bintana ng kamera. Halos hindi na niya maaninaw ang paligid. Ibinukas niya ang isa pang mata. May pula at at berding ilaw na kumislap sa likod ng flash. Muli'y ipinihit niya ang lente at ang mga anino sa dilim ay unti-unting lumaki habang papalapit sa kanya (*Lintik talaga ang teknolohiya ng mga hapin! Sukat bang makaimbinto ng lenteng makahagip maging sa pinakaiingatang singit ng langgam!*)

Klik!

Kasabay nito'y simbilis ng kidlat na humalagpos ang liwanag mula sa *flash* at sumambulat sa mga timbuwang na aninong wari'y niyakap ng mga damong naliligo sa hamog. Sa iglap na iyon ng liwanag ay nahagip ang kanyang paningin ang duguang mukha ng isa sa mga salantang anino (*Ano ag mukha ng kamatayan?*). at kasabay ng pagbukas –pagsara ng kurtinang

kamera, ang liwanag ay matuling nagbalik na taglay ang larawang dagling tumarak sa kanyang puso.

Matagal nan gang liwanag ang siyang kahulugan ng kanyang pagkatao (*Pambihira ang imbensyong ito Isang munting kahon, ilang tapyas ng salamin, at manipis na pelikulang nababalot ng pilak. Magagawa mong ibilanggo sa loob ng ilang saglit ang kagandahang malaon nang pinipilit hulihin sa kanbas ng mga pintor!*) . sapagkat ang liwanag ng tulay upang ang daigdig ay mapasakamay at mamanangyanan ng tao (*di ba't ang topograpiya ang tunay na tagapaglarawan ng buhay? Ang daigdig ay itim at puti. Ang negatibo'y magagawang positibo*).

Pagkukuro iyong sasabihin nilang tatak ng isang tunay na alagad ng sining (*Kulay abo kung mangarap ang mga ulol!*) gayong sa kublinhimpilan ng kanyang pandama'y magbinhi ang mga rosas sa mithiin (*Ibig ko'y babae ang maging anak natin, Sela. Pangangalanan ko siya ng Luz, ibig sabihi'y Liwanag*). Sa pagkat sa maikling medida na mahahagilap ng mga kakilala, ang tanging nasusukat ay ang ang kanyang pambihirang talino sa potograpiya (*Ricardo Vida's human interest photography has truly become humane and interesting!*) . at naangkop sa lakas ng loob (*Entering a Huk territory just to take snapshots of the dissident activities is like entering a lion's den armed with a broomstick...*) ngunit hindi ang abuhin at/o madalas na nakukululayang magpapahalaga sa mga bagay na malapit sa kanyang puso (*Damahin mo ang buhok ni Luz, Sela. Alun-alon at napakakambot*).

Totoong nakalikha siya ng sariling daigdig na itim at puti nan gang kurtina ng kanyang kamera ay bumukas –sumara sa mga larawang halos araw-araw ay nakakatagpo ng mahalagang espasyo sa pahayagang kanyang pinaglilingkuran. Pagkaraan ng pagbibinyag sa dugo (*Nasuka ako nang una kong Makita 'yung lumalawit na bituka sa sinaksak*) at luha (*Halos mabaliw ang pobre nang malaman niyang natupok ang kanyang asawa at mga anak*) dumating ang mga panahong ang mga ito ay ay nagtila monon na lamang sa saklaw ng mga damdaming hindi niya maunawaan at maipaliwanag (*Ano ba ang pagkaiba ng dugo ng isang naghihimagsik sa dugo ng isang kumakapit sa patalim? Ano ang pagkakaiba ng isang lumuluha dahil sa paghihinagpis at ng isang tinakasan ng bait? Bakit kailangang litisin ng damdamin ko ang mga bagay na nilikha ng ibang damdamin? Nagtitiwala ako sa aking mga mata at sa biglang bugso ng aking pandama. Maging silang tumutunghay sa pahayagan ay magagawa lamang magsaalang-alang sa loob ng isang saglit. Pagbuklat sa mahina, ang pag-uukulan nila ng mas mahabang pansin ay kung sino ang may kaarawan o ikakasal sa linggong ito.*)

Sa gayo'y hahanapin nila ang isa pang moong na may liwanag (*Sela, tignan mo 'tong mga bagong retrato ni Luz. Aba'y napapansin kong araw-araw yata'y lalong nagiging kamukha ng ilong mo ang anak natin, a. parang tuka ng Loro! Ha-ha-ha!*). ito ang moog na mga damdaming lagging nakatatagpo ng puwang sa kanyang sariling damdamin. Dito, ang bawat hibla ng damdamin (*Smile, iha, smile.*) ay naitatala hindi lamang ng kamera kundi ng kanyang puso (*Sobra ka naman, Carding. Aba'y punung-puno nan g retrato ni Luz ang bahay natin, a*). dito na lamang nagkakaroon ng kaganapan ang paghahabi ng ibat-ibang kulay upang mabuo ang tapesirya ng kanyang pagiging isang alagad ng sining. (*He-he-he, maganda 'yun, hala, para paglaki ni Luz ay Makita niya ang itsura n'ya noong bungi pa siya ... Ha-ha-ha!*) kaligayahan iyong hindi hindi makatakas sa moog ng mga kuwadrang nagsasakaysay ng kawalang-malay. Ang kawalang-malay, yakap at halik. Kaligayahang nasa bawat hima ng alun-along buhok na hindi niya pagsasawaang haplusin. Kailanman.

Klik!

Kasabay na muling saboy ng liwanag ay may kilabot na gumapang sa kanyang buong katawan. Nguminig ang kanyang mga kamay at siya'y nagmistulang estatwa sa pagkakapatda.

Hindi na niya mabilang ang kasaysayang naitala ng kanyang kamera gayong sa pangyayaring ito siya na magiging bahagi ng panahon. Para sa kanya, ang bawat saglit ay isang pundot sa *shutter*, bawat araw ay ang pag-bukas pagsara ng kurtina ng kamera, at ang mga taong lumilipas ay tulad lamang ng pagpapalit ng rolyo ng pelikula (*Sa kaanyuan lamang nag-iiba ang lahat, ngunit ang sesnsya ng mga bagay-bagay ay nananatiling ang dati parin*). Ang paghuli ng mga bagong larawan ay pag-uulit na lamang ng isang ritwal na kinagisnan na niya.

Sa gayo'y anong mukha, kasuotan, rebulto, iskinita, parke, ospital, palaruan, baryo, lalawigan, isla o bansa ang maari pa niyang hanapan ng bagong mukha ang buhay? Naitala na niya ang halos lahat ng sinadya't di sinadyang pangyayari sa buhay ng tao at kapaligiran nila. At, uulitin niya, ang ritwal ay isang bagay na pagsasawaang anuman. Katulad ng mga pagpapahalagang inukol sa kanya (*Hinakot na naman ni Carding ang NPC Elizalde ...*).

Kung lumingon man siya sa nakaraan o humarap sa mga landasing dapat tahakin, ang lahat ay nauuwi sa pagpapanatili ng liwanag (*Lintik talaga ang teknolohiya ng mga Hapon! Sukat bang makaimbento ng lenteng makahahagip maging sa pinakaiingatang sungit ng langgam!*). alam niya, darating ang paanahong ipagkakanulo siya ng kanyang mga mata at daliri sa paghuli ng imahe. Maglalaho ang unang liwanag ngunit mananatili ang ikalawa. Ang ikalawang liwanag na siyang magbibigay ng buhay sa unang liwanag. Sapagkat ang unang liwanag ay tumatanglaw sa kanyang mga mata at sentido ngunit ang ikalawa'y nagliliyab sa kanyang puso.

Ngunit ang liwanag na ito'y maghahanap ng sariling lagusan maging sa kanyang moog. (*Ano 'yung mababalitaan ko, Luz, na sumasama ka raw sa demonstrasyon ng mga estudyante. Totoo ba 'yan?*) sapagkat ang buhay ay hindi isang kamera na may aperture na makpagtatakda ng dapat laguming liwanag; hindi nito mapabibils-mapapabagal ang pagbukas-pagsara ng kurtina ng katotohanan (*wala naman hong masama sa ginagawa naming, Itay. Ipaglalaban lang ho naming ang karapatan ng mga kababayan natin*). Samantalang siyang ang simula't wakas ng buhay ay nauukol sa liwanag ay pilit nakakanlong sa dilim (Anong walang masama? Tignan mong retratong itong kinunan ko sa Feati. *Estudyante, nasabugan ng pillbox sa ulo. Sabog ang utak! Gusto mo bang mangyari say o ang ganyan, ha?*). naghahanap ng sariling lagusan ang lahat ng liwanag. Kung hangarin man niyang ibilanggo ito sa isang sisidlan, hindi kaya maging maputlang titis lang ito sa napakalalim na kadiliman (*Ang pag aaral ang asikasuhin mo, Luz. Matanda na akmi ng nanay mo?*) naghahanap ng sariling lagusan ang bawat liwanag. Sapagkat may madilim na bahagi ang buhay ng kailangang pasinagan ng maapiy na mithiin upang maging pantay ang liwanag (*Itay, higit kaninuman ay kayo ang nakakaalam ng mga pangyayari sa paligid natin. Kayo ang nakakakita sa mukha ng kahirapan. Tignan 'nyo ang inyung mga kuhang retrato. Tingnan niyo ang pagdurusa, ang pagtitiis, at ang paghihimagsik sa kanilang mukha!*) . at naramdaman niyang ang liwanag n adapt sana'y maging tanglaw ng kanyang puso ay unti-unting lumalayo patungo sa madidilim na sulok ng buhay (*Masama ang labis na liwanag. Bilang mga nagsisimulang photographer, ipinapayo ko sa inyo na iwasan ang tinatawag na contra luz o pagkuha nang tuwirang nakaharap sa liwanag. Walang lalabas sa*

inyong mga kuha) at tumatanglaw sa kanyang *moog* (*Wala na akong ibang hangarin kundi Makita kang matatag at maligaya, Iha*). Pagkaraan ng maraming taong pagkikintal ng ganitong ng ganitong larawan sa kanyang utak, matatanggap ba niyang makisilong sa isang higit na maliyab na mithiin (*Hindi n'yo mababago ang sistema, iha?*) natatakdaan niya ang liwanag ng kaalikahan (*Pag-aaral n'yo ang depth of field; kailangang ding malaman n'yo ang ASA ng inyong pelikula*) ngunit hindi ang liwanag ng malayang isipan (*Mahal kong mga magulang: Sana'y maunawaan ninyo ang pag-alis kong ito'y hindi dilakbo lamang ng lisyang pagpapasya. Tumutupad lamang ako sa isang ...*) na walang mohonkung tumugis ng kadiliman (*... tungkulin bilang isang taong may pagpapahalaga sa kalayaan ...*), sa paghahanap maliliit pira-pirasong titis ng simulating naghahanap ng pagkakapantaypantay (*... Sa pook na aking pupuntahan, ang lahat ng aking simulain ay ibig kong bigyang ng katuparan ...*) kaligayahan (*... nang sa gayo'y maging bahagi ako, tayong lahat, sa pagtatayo ng isang lipunang makatarungan ...*) at kasaganahan (*... at gumagalang sa karapatan ng tao*). Pagkalipas ng maraming panahon, ang sariling anak pa ba ang susuway sa kanyang mga paniniwala?

Pinaniwala niya ang sariling mayroon pang nalalabing liwanag na magiging matapat sa kanya. at ang kanyang moog ay nahubdan ng mga larawan ng isang mutyang may alun-along buhok at ilong na anaki'y tuka ng loro.

Muli niyang inangkin ang unang liwanag. Sa kanyang mga larawan ay higit na nalantad ang kanyang pagtingin sa mga bagay-bagay. Naroon ang lupit at ang tila kawalang pag_asa. Mga larawang, uulit-ulitin niya'y, pag uulit na lamang ng ritwal. Mga larawan ng mga taong walang mukha. At sa puwang na idinulot ng mga pangyayari (*Idenklara na ang Maetial Law, Sela; ipinasarang Presedente an gaming dyaryo*), siya at ang kanyang kamera ay naging tagatala ng nakukulayang kasinungalingan (*kailangan ng photographer sa tourism, kinukomisyon ako para sa isang librong panturista ...*) ngunit walang piangkaiba ang lahat. Maging pinakamakulaypasahe ay nagmimistula paring di tapos na imahe sa kanbas ng kanyang damdamin. Sa sarili'y aaminin niyang may kulang sa kanyang daigdig, ngunit kailanman ay hindi niya ito isasatinig. (*naaalala ko ang anak natin Carding. Nasaan na kaya siya ngayon?*). nasaan ang hinahangad niyang liwanag (*Masama ang labis na liwanag . bilang mga nagsisimulang potograpiya, ipinapayu ko sa inyong iwasan ang tinatawag na contra luz...*)? Ngunit sa dapithapon ng kanyang paglalakbay, maiiwasan ba niya ang hindi lumingon? Tanggapin man siya o hindi, ang kanyang niyapakan ay isa nang mahabang landas ng kasaysayan (*The National Press Club will pay tribute to veteran news photpgrapher Ricardo Vida in an exhibition of his awad-winning works. Soon to be published also is a book intituled "Buhay"...*) At, marahil nga ay may dpat ding tanawing utang na loob sa kanya ang pamamahayag.

Ang nakaraan ay nangangahulugan ng muling pagsilip sa mahabang panahong kinasangkutan niya (*Magandang titulo ang libro ang "Buhay", hindi ba, Sela?*) at ang pagkuha ng pira-piasong larawan ng buhay (*Ang ligaya at trahedya ng pananatili ng tao sa lupa*) upang maitampok ang kanyang nahihiyasang karera bilang pangunahing potograpiya ng bansa. Ang pagpili ng mga natatanging larawan at tulad sa pagbukas ng baul ng gunita (*Halika, Sela, tulungan mo akong pumili ng mga retrato*). Tila ba ang panahon ay lumalakad nang pabalik upang muling dalawin ang puntod ng panahon nakaraan at mag-ukol panalangin (*Ito ang huling retrato ni Magsaysay bago siya sumakay sa eroplanong bumagsak sa Bundok Manunggal*). Kapag tinitignan mula sa nakaraang hindi mananaghili sa isang ilas ng nakaraang hindi na

mauulit (*Tingnan mo rito si Ninoy. Aba'y disesais anyos lang 'iyan nang maging peryodista sa Korea. Malaki rin ang natutunan sa akin ng batang 'iyan sa photography nang magkasama pa kami sa Times.*)

Nagsisikip ang mga negatibong iyon sa larawan ng mga taong umukit sa kasaysayan ng bansa (*Quirino, Macapagal, Sumulong, Taruc, Lava, Villareal, Tolentino, Osmena, Osmena, Marcos...*). Wari'y walang katapusan ang mahabang listahang iyon. At lalong walang katapusan ang larawan ng sindak, takot, saya, lungkot, lagim, dusa, himutok ... na idinulot sa mga tao ng likas at di likas na sakuna (*Daang-daang Intsik ang namatay nang magkalaps itong Ruby Tower. Pagkalipas ng ilang araw ay hindi ko na matagalan ang nakakasulasok na amoy ng mga naaagnas na katawan ng mga natabunan*). Sukat nga marahil makapagpamanhid ng pandama ang ganitong mga larawan. Noon, ang katwiran niya'y sadyang ganoon ang ritwal ng kalikasan. May mga dahilan ang kalikasan na hindi alam ng tao. Dumarating ang kamatayan (*Ano ang kamatayan?*) nang bigla. Ilang ulit na niya itong nakaharap (*Ilan ang uri ng kamatayan?*). sa harap ng kamatayan, ang inahangad niya'y ang mismong sandaling inuunos nito ang karet na papatid sa hininga(Ang narinig ko'y dalawang malakas na pagsabog. Nang halabitin ko ang shutter ng kamera, ang nakunan ko'y ang naghambalang na katawan nina Senador Solonga, Roxas, Ilarde, at ang mga patay o sugatang manonood. Nagpulasan ang mga tao, halos lahat ay nagsisigawan sa sindak. Pero isang bagay lamang ang pinanghihinayang ko, hindi ko nakunan ang aktwal na pagsabog ng Granada...) alam niya ang mga sakunang tulad nito'y dagling maghihilom at mahahalinhin ng higpit na malalagim na sakuna, tulad ng nakaraan (*Masaker sa Lapiang Malaya sa hangganan ng Pasat at Maynila, pagsabog ng bulking taal at Mayon, pagpaslang sa mga magsasaka sa Gitnang Luzon, pagpugot sa ulo ng isang security guard ng RCA, sagupaan ng mga sundalo at estudyante sa mendiola ...*). Sino sng hindi mamamanhid?

Dugo at luha. Natutuyo ang mga ito sa loob ng isang saglit upang bumukal na sariwa sa loob bg susunod na saglit. Panginoon! Sasabihin niya, lumabo na ang mga mata ko sa mga larawan ng dugo at luha!

Sa buntong iyon ng mga larawan at negatibo ng iba't ibang mukha ng buhay, isang namumukod na lipon ng mga kupasna larawan ang nagdulot ng kirot sa kanyang puso. Nakapaloob sa lipong iyon ang kanyang pansariling ligaya at trahedya (*Tingnan mo ang retrato natin noong bagong kasal tayo, Carding. Daig mo pa ang walis tingting, hi-hi-hi!*). ang kislap ng naglahong liwanag ay muling nagliyah sa kanyang puso (*Ang anak natin, Carding Hu-hu-hu! Nasaan kaya ngayon si Luz?*). ang katotohanan ng kanyang buhay na siyang katuparan ng kanysng pagiging alagad ng sining (*Haplasin mo ang buhok ni Luz, Sela, alun-alon at napakalambot... Sela, tingnan mo 'tong mga bagong retrato ni Luz, aba'y napapansin kong araw-araw yata'y lalong nagiging kamukha ng ilong mo ang ilong na anak natin, a. Parang tuka ng loro! Ha-ha-ha!*). pagkaraan ng napakahabang panahon, matatanggap pa nga kaya niyang may ibang mukha at kulay ang buhay? Siyang nakasaksi at gumogol ng angaw-angaw na sandal sa paghuli sa mga imaheng iyon? Alam niya ang lahat ng mukha ng buhay (Itay, higit kaninuman ay kayo ang nakaalam ng mga nangyayari sa paligid natin. Kayo sng nskskits sa mukha ng kahirapan. Tingnan ni'yo ang inyong mga kuha ng retrato. Tingnan n'yo ang pagdurusa, ang pagtititiis, at ang paghihimagsik sa kanilang mukha...) kung gayo'y anong silbi pa ng paghahanap sa kadiliman upang ibahagi ang inaangking liwanag?

Ang buhay ay tulad sa isang kamera, sasabihin niya sa kanyang sarili. Matatakdaan mo ang liwanag sa pamamagitan ng aperture. Magagawa mong pabilisin at pabagalin ang pagbukas_pagsara ng kurtina upang ang tamang liwanag lamang ang makapasok at matanggap ng pelikula. Kung gayo'y lumabis ba angpagpapahalaga niya sa liwanag? Nangangailangan dun ng dilim ang pelikula. Tulad ng buhay. Subukin mong hugutin sa latang sisidlan ang isang rolyo ng sariwang pelikula at ilantad ito sa liwanag. Mawawalan ito ng silbi. Magiging mabisa lamang ito sa paghuli ng tamang imahe kung wastoang pumapasok na liwanag. Ang rolyo ng pilikula'y maari lamang buksan sa isang madilim na silid at mailalantad lamang sa ilaw na kulay pula. Sa tamang panahon ng pagkababad sa mga kemikal ay saka lamang lalabas ang imahe sa negatibo. Ang negatibo'y ipaiilalim sa mga Lenten at liwanag. Maaring palakihin, paliitin bago itanglaw sa isang makapal, makintab at maputing papel na pagkaraa'y ibababad sa mga kemikal. Mula rito'y lalabas ang imahen na dinakip ng kamera. Kung ang kamera nga ang buhay? Itim at puti? Maari nga kayang ang usapin buhay o pag-iral ng tao ay litisin sa kadawagan ng pilikmata?

Sa muling pagtunghay sa mga lumang larawan at negatibong iyon, ang nagdaan sa kanyang isipan ay ang mahabang ikid ng kasaysayan. Bawat kuwadro'y isang kabanatang nagsasalaysay at nagbibigay liwanag sa salimuot ng mga pangyayaring marahil ay siyang puno't dulo ng paghahangad ng kanyang anak ng maibahagi ang sariling liwanag. Totoong nakalikha siya ng makapal na aklat ng karanasangsumasaklaw sa iba't ibang isip at galaw ng mga tao, ngunit ang mga larawang nabuo niya ay hindi tapos, sapagkat kulang sa mga kulay na siyang magbibigay ng dugo at hininga sa buong kahulugan ng pag-iral ng tao at ng kanyang pagiging alagad ng sining. Sa pinakaliblib ng bahagi ng kanyang pandamaay nababatid niyang bigosiyang mailarawan ang buhay—katulad ng kabiguan niyang mailarawan ito sa pamamagitan ng pinsel. Kailanganniya ng liwanag sapagkatito ang hinihingi ng munting kahon, ilang tapyas na salamin at manipis na pelikulang naging kublina ng kanyang kabiguan. Itim at puti ang kulay ng pagtakas. Mapupundi ang liwanag sa kanyang mata at ang kanyang puso'y mananatiling isang madilim na sinapupunan.

Marahil nga ay kailangang maglaho ang isang liwanag upang Makita niya ang tunay na kahulugan nito. Ang pagsuot sa dilim ay hindi pagpapatiwakal. Higit na kamatayan ang pagtitigsa huwad na liwanag upang pakaraa'y bulagin lamang nito (*Huling assignment ko na 'to, Sela. Pagbabalik ko'y magreretiro na 'ko sa dyaryo*). Sa puso'y niya marami pang puwang na naghihintay punan ng mga bagong larawan.

Dugo ang nakita niyang lumatag sa langit. Matagal na panahon na rin niyang makita ang pook na ito. Ngunit sa kauna_unahang pagkakataon ay nakadama siya ng kakaibang pagkaligalig (Mga sampung minuto na lang ay nasa hamlet site na tayo). May kong anong indi maipaliwanag na damdaming ayaw magpatahimik sa kanya (*Boss, may sigarilyo kaba r'yan?*) Unti-unti, ang kaluntian sa kanyang paligid ay nagmimistulang anino ng mga halimaw na magmamatyag sa kanya.

Bago narating ang kanilang sadyang pook ay naraanan nila ang hintakot na pagkakagulo ng mga tao. (*Ihinto mo muna ang sasakyan, may nangyayari yata*). Nag_aalangang nagsilayo ang ilan sa mga naroon nang Makita ang kanilang sasakyan (*Anong nangyayari dito?*). sa kabila ng pader ng mga aninong iyon ay nakita niya ang apat na katawang nakahandusay sa damuhan (*Nagkaroon ho ng engkwentro. Apat na rebelde po ang nahagip!*). lalong pumula ang dugong

lumalatag sa langit at lupa. Sa munti't parihabang bintanang salamin, ganap na nilagom ng isa niyang paningin ang nakahandusay na anino ng apat na katawang halos lamunin ng dilim...

Klik!

Sa pagsabog ng liwanag, may mumunting kislap na inangkin ang hamog sa damuhan. Ngunit ang nanlalamig niyang katawan ay nanatiling walang tinag. Napamaang ang kanyang labi at di nagawang kumurap ng kanyang mata. At di niya namalayang lumuwag ang pagkakahawak sa kamera.

Isang saglit at isang matigas na bagay ang marahas na humampas sa kanyang batok (*Putang ina mo! Sinong may sabi sayong kumuha ka ng litrato? Sarge, was akin mo ang kamera ng hayup na 'yan!*). sumadsad siya sa damuhan at naramdaman niya ang pag sargo ng dugo sa kanyang batok. Sa sulok ng kanyang paningin, nakita niya ang tila bitukang hilahin ng isang unipormado ang rolyo ng pelikula sa kanyang kamera. Kasunod nito'y ibinalibag ng sundalo ang kamera at walang puknat na pinaputukan. Dagling nawarat ang munting kahong iyon at nabasag ang lente. Ngunit ang flash ay tila naghihingalong hayop na nagbuga ng sunod-sunod na liwanag. Tila kidlat. Sa pagkakadapa sa basing damuhan, nakita niyang ang liwanag ay paulit-ulit na tumama sa apat na duguan at nakahandusay na katawan. Ngunit sa pinakamalaking larangan ng kanyang puso, ang buong-buong naitatak ay ang larawan ng walang buhay na babaeng may alun-along buhok at ilong na anaki'y tuka ng loro.